“AVESTO”NING YOZMA ADABIYOTGA TA’SIRI”

Anorova Gulhayo Zokir qizi markaziy Osiyo xalqlari tillari va madaniyati instituti 1- kurs magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Sharq xalqlari adabiyotida muhim o‘rin tutuvchi “Avesto” asarining mazmun-mohiyatini, Sharq adabiyotiga ko‘rsatgan ta’sirini o‘rganishga e’tibor qilindi. Maqolada “Avesto”dagi didaktik masalalar, Yima va Alisher Navoiy ijodidagi Jamshid obrazlarining o‘xshash va farqli jihatlari, Beruniyning “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asaridagi Zardusht haqidagi qarashlar hamda yil hisoblari, “Avesto” va fors adabiyotining buyuk vakili bo‘lmish Firdavsiyning “Shohnoma” asaridagi mushtarak obrazlar, ajdodlar dunyoqarashi, diniy e’tiqodlari va falsafiy mushohadalar yoritiladi.

Insoniyat yaralibdiki, ularda turli xil tabiat kuchlariga sig‘ininsh, qo‘rqish va e’tiqod qilish ko‘nikmalari mavjud bo‘lgan. Mana shu ko‘nikmalar asta-sekin ilk diniy qadriyatlarning shakllanishiga zamin yaratdi. Zardushtiylik dini vujudga kelgunga qadar bu din mazdaizm, mitraizm, avestizm va boshqa nomlar bilan mavjud bo‘lgan. Jamiki dinlarning negizida o‘zgalarga yaxshilik qilish va manfaat yetkazish masalasi yotadi. Biz o‘rganmoqchi bo‘lgan “Avesto”ning ham bosh g‘oyasi – ezgu fikr, ezgu so‘z va ezgu amaldir. Vaqt o‘tishi bilan jamiyat tabaqalanishi singari ko‘pxudolik davridagi xudolar o‘rtasida tabaqalanishlar vujudga keladi. Ya’ni, “Avesto”da Ahura Mazda ezgulik xudosi – bosh xudo sanalsa, Axriman yovuzlik – tuban xudolardan sanaladi. Bu ikki qarama-qarshilik butun insoniyatning hamma davrlarida ham kurash maydonidagi ikki tomon bo‘lib kelgan. “Avesto”ni nafaqat diniy jihatdan, balki taqvimiy, didaktik va insoniylik jihatidan ham ko‘rishimiz mumkin. Mazkur tadqiqotda “Avesto”ning qadimgi davrlardan hozirgi kungacha Sharq xalqlari e’tiqodidagi o‘rni, undagi ramziy obrazlar tarixiy manbalar asosida tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: “Avesto”, Zardushtiylik, mazdaizm, mitraizm, avestizm, Ahura Mazda, Axriman.

Аннотация: Данная статья посвящена содержанию и сущности Авесты, занимающей важное место в литературе восточных народов, и её влиянию на восточную литературу. В статье рассматриваются дидактические аспекты Авесты, сходства и различия в изображениях Джамшида в произведениях Йимы и Алишера Навои, взгляды на Заратустру и годовые расчёты в «Реликвиях древних народов» Беруни, общие образы в Авесте и «Шахнаме» Фирдоуси, великого представителя персидской литературы, мировоззрение предков, религиозные верования и философские наблюдения. Человечество было создано таким образом, что обладало способностью поклоняться, бояться и верить в различные силы природы. Эти навыки постепенно заложили основу для формирования ранних религиозных ценностей. До появления зороастризма эта религия существовала под другими названиями, такими как маздаизм, митраизм, авестизм и другие. В основе всех религий лежит вопрос совершения добра и служения другим. Главная идея Авесты, которую мы собираемся изучить, — это также добрые мысли, добрые слова и добрые дела. Со временем, по мере стратификации общества, возникли и различия между богами политеистической эпохи. То есть в Авесте Ахура Мазда считается богом добра — главным богом, а Ахриман — злым богом — одним из низших богов. Эти две противоположности были двумя сторонами в борьбе на поле боя во все периоды человечества. Мы можем рассматривать Авесту не только в религиозном, но и в календарном, дидактическом и гуманистическом контексте. В данном исследовании на основе исторических источников анализируется место Авесты в верованиях народов Востока от древних времен до наших дней, а также символические образы, содержащиеся в ней.

Ключевые слова: «Авеста», зороастризм, маздаизм, митраизм, авестизм, Ахура Мазда, Ахриман.

Abstract: This article focuses on the content and essence of the Avesta, which occupies an important place in the literature of the Eastern peoples, and its

influence on Eastern literature. The article examines didactic issues in the Avesta, similarities and differences in the images of Jamshid in the works of Yima and Alisher Navoi, views on Zoroaster and year calculations in Beruni's “Relics of Ancient Peoples”, common images in the Avesta and the “Shahnama” by Firdausi, a great representative of Persian literature, the worldview of ancestors, religious beliefs and philosophical observations. Humanity was created in such a way that they had the skills to worship, fear and believe in various forces of nature. These skills gradually laid the foundation for the formation of early religious values. Before the emergence of Zoroastrianism, this religion existed under other names, such as Mazdaism, Mithraism, Avestanism, and others. At the heart of all religions is the issue of doing good and benefiting others. The main idea of the Avesta, which we are going to study, is also good thoughts, good words, and good deeds. Over time, as society stratified, stratifications arose between the gods of the polytheistic era. That is, in the Avesta, Ahura Mazda is considered the god of goodness - the main god, while Ahriman is considered evil - one of the lower gods. These two opposites have been two sides on the battlefield in all periods of humanity. We can see the Avesta not only in religious terms, but also in terms of calendar, didactic, and humane. In this study, the place of the Avesta in the beliefs of the peoples of the East from ancient times to the present day, as well as the symbolic images in it, are analyzed based on historical sources.

Keywords: “Avesta”, Zoroastrianism, Mazdaism, Mithraism, Avestanism, Ahura Mazda, Ahriman.

Kirish. Har bir xalqning ijtimoiy-madaniy taraqqiyotida uning ilk diniy-falsafiy qarashlari, geografik yashash muhiti va mifologik tafakkuri poydevor vazifasini o‘taydi. Insoniyat sivilizatsiyasining ilk kurtaklari shakllangan Markaziy Osiyo zaminida vujudga kelgan noyob qomusiy manba – “Avesto” nafaqat zardushtiylik dinining muqaddas kitobi, balki butun Sharq xalqlari adabiyoti, falsafasi, mifologiyasi va davlatchilik madaniyatining bosh sarchashmasidir.

“Avesto”ning yozma adabiyotga ta’siri ko‘p qirrali bo‘lib, u badiiy til, janriy tizim va obrazlar evolyutsiyasini belgilab berdi. Xususan, asarning eng qadimgi qismi bo‘lmish “Gata”lar (Zardusht payg‘ambarning ilohiy qo‘shiqlari) o‘zining ritmik tuzilishi, misralar hamohangligi va poetik quvvati bilan keyingi Sharq falsafiy lirikasi va munojot janrining ilk kurtaklari hisoblanadi. Misralarning ritmik takrorlanishi Sharq mumtoz nasridagi saj’ (nasriy qofiya) san’atining shakllanishiga zamin yaratgan bo‘lsa, “Yasht”lar (madhiyalar) dostonchilik janrining epik poydevorini tashkil etdi.

Ushbu tadqiqotning dolzarbligi – “Avesto” qa’ridan sizib chiqqan mifologik va falsafiy qatlamlarning Alisher Navoiy va Abulqosim Firdavsiy kabi Sharq daholari ijodida qay darajada transformatsiyaga uchraganini va islom falsafasi bilan sintezlashganini aniqlashdan iboratdir.

Asosoiy qism. Zardushtiylik falsafasining markazida inson shaxsi, uning irodasi va tanlov erkinligi turadi. Ko‘plab qadimgi dinlardan farqli o‘laroq, “Avesto”da inson passiv bo‘ysunuvchi jonzot yoki shunchaki “itoatkor qul” emas, balki koinotda Ezgulik (Axura Mazda) va Yovuzlik (Axriman) o‘rtasida ketayotgan buyuk kurashning faol ishtirokchisi, Axura Mazdaning eng yaqin ko‘makchisidir. Zardushtiylik gumanizmining amaliy poydevorini uning uch ustuni – “Humata, Huxta, Huvarshta” (“Ezgu fikr, ezgu so‘z, ezgu amal”) tamoyili tashkil etadi. Bu axloqiy kodeks insonni jamiyatga foyda keltirishga, faol va yaratuvchan bo‘lishga undaydi. “Avesto”da insonparvarlik mavhum tushuncha emas, balki aniq ijtimoiy mehnat – dehqonchilik qilish, chorva ko‘paytirish, cho‘llarga suv chiqarib, bog‘-rog‘lar barpo etish orqali namoyon bo‘ladi. Asarning “Vandidod” qismida bayon etilishicha, yer yuzida eng baxtiyor makon – bu pokiza, imonli insonlar yashaydigan, bolalar ovozi yangraydigan, o‘chog‘ida olov gurillab turgan va mehnat tufayli bug‘doy-u mevali daraxtlar bilan obod qilingan zamin hisoblanadi. Bu gumanistik konsepsiya keyinchalik islomiy uyg‘onish davri adabiyotining ma’naviy kodeksiga aylandi. Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig”, Sa’diy

Sheroziyning “Guliston” va “Bo‘ston”, shuningdek, Alisher Navoiyning “Xamsa” dostonlaridagi adolatli shoh, komil inson, mehnatsevarlik va ijtimoiy tenglik haqidagi g‘oyalar “Avesto”ning axloqiy me’yorlari bilan ich-ichidan hamohangdir. Firdavsiy ham o‘z dostonida insonni borliqning eng mo‘tabar gavhari deb biladi va: “Insondan yaxshilik, nur va ravshanlik, Insonsiz dunyoda yo‘q farovonlik”, – deya, “Avesto” gumanizmini yangi adabiy bosqichga olib chiqadi.

“Avesto” badiiy qatlamlarining saqlanib qolishi va yozma adabiyotda tizimlashishida Abu Rayhon Beruniy va Abulqosim Firdavsiy ilmiy va badiiy merosining o‘rni beqiyosdir.

Abu Rayhon Beruniy o‘zining noyob “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asarida “Avesto”ga mutlaqo ilmiy va xolis yondashadi. U zardushtiylik davridagi vaqt hisobi, yil fasllari, taqvim tizimi hamda xalqlarning qadimiy bayramlari (xususan, Navro‘z va Mehrjon) haqidagi ma’lumotlarni ilmiy asosda tizimlashtirgan. Beruniyning bu tadqiqoti “Avesto”ning nafaqat diniy-adabiy manba, balki aniq fanlar va astronomik bilimlar xazinasi bo‘lganligini fanga isbotlab berdi. Shuningdek, u asarda qadimgi Xorazm sivilizatsiyasi, Siyovushning Ganj qal’ani barpo etishi kabi tarixiy-mifologik voqealarni “Avesto” xronologiyasi bilan qiyoslaydi.

Abulqosim Firdavsiyning jahonshumul “Shohnoma” eposining syujet chiziqlari, qahramonlar tizimi va epik janglar tasviri bevosita “Avesto”ning “Yasht” qismidan oziqlangan. “Avesto”dagi ilk inson Gayomard – “Shohnoma”da birinchi afsonaviy shoh Qayumars sifatida, yovuzlik timsoli Ajdahoko – Zaxshok sifatida, xaloskor qahramonlar esa Kavus, Afrosiyob ko‘rinishida badiiy transformatsiyaga uchraydi. Firdavsiy qadimiy mifologik qatlamni yozma adabiyotga ko‘chirar ekan, zardushtiylikdagi dualistik falsafani – Axura Mazda va Axriman (Ezgulik va Yovuzlik) o‘rtasidagi kurashni dostondagi Eron va Turon o‘rtasidagi epik to‘qnashuvlar orqali ifodalaydi.

“Avesto” yozma adabiyotga ko‘rsatgan ta’sirining eng yorqin misoli – bu afsonaviy podshoh Yima (Jamshid) obrazining asrlar davomida boshdan kechirgan

adabiy evolyutsiyasidir.

“Vandidad” naskining 2-fargardida keltirilishicha, Yima insoniyatning birinchi buyuk podshohi va tartib o‘rnatuvchisidir. Axura Mazda unga dinni qabul qilishni taklif etganida, Yima o‘zini bunga tayyor emas deb biladi va dunyoni obod qilish, kengaytirish hamda insoniyatni asrash vazifasini zimmasiga oladi. Ahura Mazda unga hokimiyat va sivilizatsiya vositasi sifatida ikki qurol – oltin tayoq va oltin qamchi (ashtra) taqdim etadi. Yima ushbu qurollar yordamida dunyoni qoplagan halokatli muzlik davrida maxsus qo‘rg‘on – “Vara” barpo etib, u yerga eng yaxshi insonlar, o‘simliklar va hayvonlar urug‘ini olib kiradi va hayotni saqlab qoladi. Diqqatga sazovor jihati shundaki, “Avesto” matnlarida Yimaning hech qanday g‘ayritabiiy qadahi yoki jomi haqida ma’lumot uchramaydi.

Klassik yozma adabiyotda Jamshid nomi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan “Jomi Jam” (Jamshid qadahi) yoki “Jomi jahonnamo” (dunyo aks etuvchi ko‘zgu qadah) tushunchasi keyinroq, islomiy davr Sharq mifologiyasida shakllangan badiiy kashfiyotdir. Dastlab bashorat qiluvchi bu qadah Eron mifologiyasida Kayxusravga tegishli bo‘lgan (Firdavsiyda ham Kayxusrav Bijanning joyini bilish uchun qadahga qaraydi). Biroq vaqt o‘tishi bilan xalq og‘zaki ijodi va klassik she’riyatda Kayxusrav va Jamshid obrazlari birlashib ketgan va qadah Jamshidga o‘tgan. Bunda “Jam” (shoh ismi) va arabcha “Jom” (qadah) so‘zlarining ohangdoshligi ham muhim rol o‘ynagan. Yozma adabiyotda bu predmet podshohning afsonaviy iqboli va koinot sirlaridan ogohlik ramziga aylandi.

Buyuk mutafakkir Alisher Navoiy o‘zining falsafiy va lirik g‘azallarida Jamshid obrazidan talmeh san’ati vositasida juda unumli foydalangan. Shoir qadimiy mifologik qahramonni islom ilohiyoti va tasavvuf falsafasi bilan boyitgan holda, mutlaqo yangi ramziy ma’nolar yuklaydi. Navoiy lirik hisoblangan “Xazoyin ul-maoniy” tarkibidagi devonlarida Jamshid talqinini bir nechta konseptual yo‘nalishlarga ajratadi:

Navoiy tasavvufdagi kamtarlik, fano (o‘zlikdan kechish) va faqirlik holatini “singan safol” timsolida beradi. Agar inson qalbini dunyo havaslaridan poklab,

gado kabi xokisor tutsa, uning o‘sha singan sopol idishi ma’naviy olamda butun koinot sirlari ayon bo‘ladigan “Jomi Jam”ga aylanadi.

“Ey, xush ul maykim, anga zarf o‘lsa bir sing‘an safol,
Jom o‘lur getiynamo, Jamshid, ani ichkan gado”.1

Shoir ma’rifat maskani (mayxona) atrofidagi har bir usti-boshi yirtiq gadoni haqiqiy ma’naviyat sultonligida shoh Jamshidga, ularning qo‘lidagi qashshoqlik idishini esa koinotni ko‘rsatuvchi muqaddas jomga tenglashtiradi.

Navoiy dunyoviy qudrat va boylikning vaqtinchalik ekanini isbotlash uchun eng qudratli hukmdorlar – Jamshid va Faridunlar taqdirini misol qilib keltiradi. Moddiy dunyoda qanchalik ulug‘ bo‘lmagin, o‘lim (jomi marg) oldida hamma barobardir:

“Yuz qadah qilg‘il murassa’kim chekarsen jomi marg,
Hech kim xud topmadi Jamshiddin afzun qadah”2.

Yoki boshqa bir baytda:

“Ne munga jom vafo ayladi, ne anga uzuk”3 deya, Jamshidga jomi, Sulaymonga uzugi vafo qilmaganini, shu bois bu o‘tkinchi dunyo matolariga ko‘ngil bog‘lamaslik kerakligini falsafiy mushohada etadi.

Lirik g‘azallarda oshiq sevgilisining labini dunyo lazzatlari va sirlarini beruvchi “jomi Jamshidxo”, yuzini esa dunyo aks etuvchi “mir’oti Iskandar”ga qiyoslaydi. Shuningdek, oshiq yor eshigidagi itlar idishidan ishq mayi qoldig‘ini ichishni afsonaviy Jamshidning dunyo ko‘radigan jomidan faxrliroq deb biladi. Bu oshiqona fano holatining eng yuksak cho‘qqisidir.

1 Alisher Navoiyning “G‘aroyib us-sig‘ar” asaridan.

2 Alisher Navoiyning “G‘aroyib us-sig‘ar” asaridan.

3 Alisher Navoiy “Badoye ul-vasat” asaridan.

Natijalar va muhokama. Tadqiqot jarayonida olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, “Avesto” shunchaki qadimgi diniy-falsafiy manba bo‘lmay, keyingi davr yozma adabiyoti, xususan, klassik Sharq she’riyati va epik dostonchiligi uchun boy mifologik va lirik material vazifasini o‘tagan. Ayniqsa, “Avesto”ning “Vandidot” naskida tilga olingan dastlabki afsonaviy podshoh va sivilizatsiya asoschisi Yima obrazi islomiy davr adabiyotida, chunonchi, Alisher Navoiy va Abu Rayhon Beruniy asarlarida Jamshid timsoliga evrilgan.

Biz aniqlagan ilmiy natijalardan biri shuki, asl Avesto matnlarida Yimaga tegishli bo‘lgan asosiy atributlar — “oltin tayoq” va “oltin qamchi” (ashtra) bo‘lib, u yer yuzini kengaytirish va tabiiy ofatdan (muzlik davridan) insoniyatni qutqarish uchun xizmat qilgan. Biroq, Alisher Navoiyning lirik merosi, xususan, “Xazoyin ul-maoniy” devonlarida Jamshid obrazi ko‘proq tasavvufiy ramz — “Jomi Jam” bilan sintez qilingan. Navoiy asarlaridagi ushbu motiv aslida mifologiyadagi boshqa bir qahramon — Kayxusravning g‘ayritabiiy qadahi va ismlar hamohangligi natijasida sodir bo‘lgan kontaminatsiya (birlashish) hodisasidir.

Muhokama nuqtai nazaridan yondashsak, Navoiy ushbu qadimiy obrazni butkul tasavvufiy o‘zanga buradi. Baytlarda singan sopol (faqir va kamtarlik ramzi) afsonaviy Jamshidning taxti va qadahidan ma’naviy jihatdan ustun qo‘yiladi. Bu esa zardushtiylikdagi faol hayot g‘oyasining islom falsafasidagi qalb pokligi tamoyillari bilan uyg‘unlashib, yangi estetik sifat kasb etganidan dalolat beradi.

Abu Rayhon Beruniyning “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asarini tahlil qilish jarayonida aniqlandiki, “Avesto” qadimgi Xorazm va so‘g‘d xalqlarining astronomik bilimlari, xronologik tizimlari va yil hisoblari uchun fundamental asos bo‘lgan. Beruniy asarida Zardusht payg‘ambarning tarixiy shaxsiyati, uning Vishtasp saroyida mis eritish mo‘jizasi orqali o‘z ta’limotini isbotlagani va muqaddas kitobni taqdim etgani haqida qimmatli ma’lumotlar beradi.

Eng muhim natija shundaki, Beruniy Navro‘z bayramining kelib chiqishini bevosita Jamshid (Yima) davridagi ijtimoiy-madaniy yangilanishlar bilan bog‘laydi. “Avesto”ning “Vandidot” qismidagi zaminning torayishi, aholi va

chorvaning ko‘payishi natijasida Yimaning janubga qarab zaminni kengaytirish motivlari, Beruniy keltirgan Jamshidning oltin aravada uchishi va shakarqamish shirasini kashf etishi haqidagi mifologik syujetlar bilan mantiqan tutashadi. Bu holat qadimgi o‘troq sivilizatsiyaning shakllanish davrini xronologik va mifologik jihatdan rekonstruksiya qilish imkonini beradi.

Xulosa.“Avesto”ning yozma adabiyotga, falsafiy tafakkurga va umuman Sharq madaniyatiga ko‘rsatgan ta’sirini har tomonlama ilmiy tadqiq etish natijasida quyidagi umumlashtiruvchi xulosalarga kelindi:

“Avesto” faqatgina ma’lum bir davr yoki muayyan bir din doirasidagi yodgorlik emas, balki butun Markaziy Osiyo va Yaqin Sharq xalqlari badiiy tafakkurining poydevoridir. Undagi mifologik qatlamlar, obrazlar tizimi va poetik uslublar (masalan, gatalardagi ritm va saj’ elementlari) islomiy davr mumtoz adabiyotida, xususan, Firdavsiy, Yusuf Xos Hojib va Alisher Navoiy ijodida chuqur transformatsiyaga uchragan holda yashashni davom ettirdi. Yima obrazining Jamshid timsoliga evrilishi madaniyatlarning uzviyligini ko‘rsatuvchi yorqin dalildir.

Zardushtiylik falsafasining o‘zagini tashkil etgan “ezgu fikr, ezgu so‘z, ezgu amal” tamoyili insoniyat tarixidagi dastlabki gumanistik konseptlardan biridir. Bu din insonni passiv bir qul sifatida emas, balki koinotda ezgulikni qaror toptirishda Axuramazdaning faol yordamchisi va erkin tanlov huquqiga ega shaxs sifatida ulug‘lagan. Bu g‘oyalar keyinchalik Sharq Uyg‘onish davri didaktik asarlarida komil inson va adolatli jamiyat konsepsiyasining shakllanishiga bevosita poydevor bo‘ldi.

“Avesto”da tabiat elementlarini (suv, olov, tuproq, havo) asrash, dehqonchilik va chorvachilik bilan shug‘ullanish ibodat darajasiga ko‘tarilgan. Bu esa insoniyat taraqqiyotining ilk bosqichlaridayoq ekologik madaniyat va o‘troq hayot tarzining yuqori me’yorlari shakllanganidan dalolat beradi. Beruniy asarlarida keltirilgan kalendarlik bayramlar, Navro‘z va Mehrjon kabi an’analar aynan tabiat va inson

munosabatlarining muqaddaslashtirilishi natijasidir.

S.P. Tolstov, Meri Boys kabi dunyo olimlarining hamda mahalliy tadqiqotchilarning arxeologik-etnografik izlanishlari “Avesto”ning va ilk zardushtiylik sarchashmalarining vatanini Markaziy Osiyo, xususan, ko‘hna Xorazm vohasi bilan uzviy bog‘liqligini isbotlaydi. Orolbo‘yi va Amudaryoning quyi oqimidan topilgan ostadonlar, otashxonalar va muqaddas olov madaniyati buni to‘la tasdiqlaydi.

Xulosa qilib aytganda, “Avesto” o‘zida mujassam etgan umuminsoniy qadriyatlar, shaxs erkinligi, mehnatsevarlik va ezgulikka intilish g‘oyalari bilan bugungi kun kishisi uchun ham ma’naviy mayoq bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu merosni o‘rganish milliy o‘zlikni anglash va umuminsoniy sivilizatsiyadagi o‘rnimizni belgilashda cheksiz amaliy va nazariy ahamiyatga egadir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. “Avesto” “SHARQ” nashriyoti-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati Toshkent – 2001;
2. Abu rayhon Beruniy “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” Toshkent – “O‘zbekiston” – 2020;
3. Tohir Karim “Muqaddas “Avesto” izidan” Toshkent, “Cho‘lpon” nashriyoti, 2000;
4. Abu Tohirxo‘ja Samariya “Meros” Toshkent “Kamalak” 1991;
5. “Avesto” – ma’naviyatimiz sarchashmasi” H. boboyev, S. Hasanov Toshkent “Adolat” 2001;
6. “Yuksak madaniyat va noyob ma’naviyat maskani” Iso Jabborov Toshkent “O‘zbekiston” 2012.
7. Alisher Navoiy “Xazoyin ul-maoniy”.